

नं: ७७-घ

सिद्धान्तकौमुदी व्याख्या
शब्देन्दुशेखर टीका (अपूर्ण)
पत्राणि १२

नं०: ७७-घ

सिद्धांतकौमुदी
व्या० शब्देन्दुशेखरवरी-
का' (अपूर्ण)
पत्राणि १२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री० टी०

60

सायाहकर्तुरपीतिविशेषमनतिप्रसंगापाहसंयोगेति तथासंबंधत्वेन तथा च पर्वतस्य रक्षा इति नरस्य पर्व
तपोराधारधेयभावमूलकसंबंधाभावात्संयोगोहिनाधारधेयमूलकोविपरीतंतस्यैवतन्मूलकत्वात्
किंचसंयोगोनसंबंधस्य परार्थयोजनामात्रहेतुत्वात्संयोगस्य स्वतः परार्थत्वात्सांसर्गिकविषयतया
तस्याभानाच्चसंबंधश्चषष्ट्यादिभिरेवोच्यतेसंबंधयदेनापिसांसर्गिकविषयातावेतेनोच्यतइतिसंबंधः
सर्वथापहागम्यःसयोगस्तुनकरापिषष्ट्यादिना तथाविषयतपोच्यतेइमौसंपुक्तावित्येवतत्रव्यवहारात्
तत्रसंबंधत्वमवहारस्तु उभयाश्रितत्वस्यसंबंधधर्मवत्वाद्गौरा इतिभावः अत्रसंमतिमाहातरथेति तस्य
तथाविवक्षणाहेतुर्थः तत्रैवमतुश्चैत्रे एव न चैवं तत्र दृश्यमानवदुष्टो हि प्रयोगस्य कागतिरत आहलोहि
तिमुवनममृतंजीवनीयंरुक्तेतिहलापुधाराहोदकेति तत्र द्वितीयः प्रसिद्धत्वात्मानमाहधेति तमेवाहे
धारतिद्वितीयलाभोपापपाहहेताविति अनतिप्रसंगा यतल्लक्ष्यार्थमाहहेतिप्रत्यासत्तेरुभयसंगे
पाहहेतुवेतितथैवाहमिमिनेतिन्यूनतांनिराचष्टेकिंकीतिगतायेत्वाहोहेवंचेतिपंचम्युवाहत्वमुपपारय

राम

^ततिरिगिति नन्वेवं भाष्यप्रयोगा संगतिरन आहतत इति एतेन रोसितरं रिशास्त्रा धुनं जस्य योगा तद्योगो
 पंचमपंताभ्यां हसिणो जराभ्यां स्वार्थः तसु जिति अन्यौत्वे चापास्तं मल्लारिं हस्यति भाष्येति अतिप्रतिषि
 ड्मिति न्याय निरासा या हविषेति तदेवाह वस्यतेति भाष्यादिति भावः स्वधिका रात्तरेणोत्पन्नवृत्तौ याशास्त्रं
 विशेष्यं एवं तन्मात्रं विनापि तोरणं विशेष्यं ततः परेणोत्पन्नोक्तरीत्यैव तस्मिन्निति भावः अनतिप्रसंगात् द्वि ४
 प्रसात्ते राह्यरेति शास्त्रग्रंथासांगत्या यसांप्रहापि क्रमनोरमायाठसत्तनायाहतस्या एवेति चेदिति
 अन्यथासहेत्यर्थं विदधे स्पष्टः करणोत्पन्नवृत्तौ हव्याख्येति लक्षणया आह जामातेरिति मंहभ्र
 मनिरासायाहो धीति भावनिफलमाह करणोत्पन्नोत्पन्नोत्पन्नः ननु तत्संबन्धे एव न मानमत आह
 त एवेति तत्रैव त्वाहेत्यर्थः ननु नेनापि षष्ठीतद्वत्समासे किं वाधकमत आह प्रतीति इति वार्तिकोक्ते
 रित्यर्थः एतैः सूत्रैः तथा च तदभावाद्यं सूत्रगण इति सूचितं प्राग्वह्यं हेतु इति पदार्थमाह रोगेति
 यवपि सत्ता व्याधौ दूढमिति धातुग्रहणोत्पन्नमामं त्वापि भाववर्तकाणामित्यस्य नदीकूलानि

शे. टी.

नञ्कारे तस्मैतिजुरादेरुत्तरार्धः एतेनाजल
इतिप्रकारे रूपपात्त तस्माज्जसिप्रस्ता

हजतीतिभाष्येप्रसुहाहरणहत्रधात्वर्थमात्रपरद्वयह्याख्येतिइतिइत्यत्ररूपोर्थः पञ्चजादिवाच्यःभा
वस्ववक्तृत्वासंभवादाहवाचीति। तत्रप्रकृतनार्थमेवाग्निममित्साहरोजेतिततोभेदायाहरोगेत्रेतिक्वैपठा
वसांगसापाह्येनकाराश्रितिआशिषमाहसर्पिरितिजसूताउनेजसुहिषामितिचुराघोर्गृहणापा
हजसितिहेतुमणिचातस्पापितसंभवादाहहिंसायामितिअथौतरम्भमापाहलानुर्तेविशेष
माहनिप्रोयेतित्रमत्रतदप्रयोगमाहसौत्रत्वादितितदुक्तिफलमाहघटादेरितिनटनतावित्सस्येत्य
र्थः ऋधेः हिंसायैकस्वरन्तिस्तदर्थः सर्वइहं ह्ययति परेत्यितितनुतत्रानुपलंभौनवतस्यसाफल्य
इतिशास्त्रीतत्रनोपसर्गइतिमासेनैदिवइत्यस्यनिषेधेशेषषष्मासमासविकल्पेनरूपद्वयस्यसि
द्धतयाविभागाग्रहणस्पतथापिबैयर्थ्यापत्तेः अत्रसंवधेविभाषेतत्रापिसंवधेनतत्रसंवधेद्विती
येत्यस्यसार्थमेपिविभाषेतत्रासंवधेद्वितीयेत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेश्चतद्व्यनयन्नाह्या व्याख्येतिवक्ष्य
मारायोगविभागमलकादिसर्थः गांप्रतिहीयतीत्यत्रद्वैराणापिसिद्धेराहणमितिक्वैपदोक्तिमाहनि

श्वेतिर्ध

रम्.

सामर्थ्यात्तद्विपातनंवाधित्वाविद्यमानमर्थमात्रमात्रमेववर्तमानमिति। एतत्तद्विषयेविस्तृतोक्त्यस्यैवति
दिशेकमितिज्ञान्यप्रकारमप्याहउदेतिउत्तरस्तत्राद्योरभसामर्थ्यादितिप्रोक्तमशुक्तंयत्तेसमासार्थत्वेनवि
तीमार्थत्वे

सतिरिवत्तरर्थस्येतीत्यर्थः व्याख्यानं प्रकृतपतिपद्यपीतिसंकोचे मानाभावेन यत्नद्वयस्यापि सुवचत्वात्
 हशेषरतिवीजस्योक्तत्वाद्वाचापीति आदिना यजेतश्च करणोऽस्मिन् भाष्यसंमत्याभासमाहाधीतितदा
 शयं प्राचां ग्रीया संगतिं च प्राकाशयन् सिद्धांतमाह वस्तुतस्तदा हि प्राचोक्तं सत्रं तदवच्छेदाद्यो कर्मादि
 ष्वकर्मकवद्वचनमिति वार्तिके विष्णुरादिः यथा सनाभीयादिष्वसुपो धनः तेजपंतिरणेशश्चैवाविष्णुः
 समाश्रयपरतिवहादिशब्दस्यैव वाचित्वमिति कर्मादिस्त्रित्वात् सार्थमाह कर्माश्रयेति अधीगर्थेत्यादिदि
 वरसंतसूत्रे सार्थः नैतेति उपक्रमस्तत्रैव सत्त्वाद्बहुवचनस्तदा शयत्वाच्च सर्वत्र विपरीतं दौषमाह
 किंचेति एतत् अथ वेदितोक्तं उक्तं तदर्थं प्रमाणायति अतएवेति तत्र तदसंबंधस्यैव त्वादेवेत्यर्थः । अ
 न्यथा कृत्योर्थपर्यंता इति वदेत् तत्र तत्संबंधे पीदमानमन्यथादिव पर्यंता इत्येव वदेत् पर्यंता इति क
 मीश्रयषष्टीविषयसूत्रोपात्तसकर्मकार्त्थः वार्तिकस्य कर्मादिपदेनेति भावः परिशदेन तत्सागोचि
 रचितः तत्सूत्रेति विभाषोपद्वितीयापेक्षीत्यर्थः भाष्येति उक्ताधीगर्थेति सूत्रस्य भाष्येत्यर्थ एव सति

शे० ६१:

प्रागुक्तं भाष्यविरोधं परिहरति द्वितीयेति प्रकृते दोषांतरमाह किंचेति तदपि मभाष्यमेवाह परेति अपि नाप्रकृत
समुच्चयः उभयफलमाहेवं चेति उभयत्र तदसंबंधे तत्र तत्संबंधे चेत्तर्थाः तत्र परे नोभयं अतएवादिना सप्त
मीद्वितीयफलमन्यथा ह शतमिति चोक्त्युक्तमेतन्नेवं कथं तत्रानुवृत्तिर्भाष्याक्ताः त आह धीति ननु
तद्वत्समासाभावाद्यं सत्रमत आह कृपोगेति स तेन कर्त्तरि च कृतीति न्यासे चेन्न कर्माकर्षसंभवे पुनः कर्मग्र
हणादिति प्राचोक्तं व्याख्यानारिति इंधुक्तं चापास्तं अर्थान्तरनिरासायाह ह चोपेति एतेन कर्त्तरि च कृतीति
न्यासे चेन्न कर्माकर्षसंभवे पुनः कर्मग्रहणारिति प्राचोक्तं व्याख्यानारिति इंधुक्तं चापास्तं अर्थान्तरनिरासा
याह भावेऽस्याद्वित्रयं अनतिप्रसंगाद्यविशेषमाह कर्त्तृति तया सति वार्त्तिकविरोधोपि दोषः स्याद
किंचेति वैपथिकरणपादाह न सेति आदिनाम परेति नन्वेवमिष्टासिद्धिरत आह द्वितीयेति ब्रह्मापि प्रा
चांमतेन वस्तुतस्तत्रस्वारसिकमेव तद्विद्याह द्वितीयेति उक्तेभाष्यसंमतिमाहात एवेति तत्र समासाभावेन
ततः षष्ठ्यभावादेवेत्यर्थः आद्याभावमाहास्येति द्वितीयाभावमाहेदेवेति प्राचांमतेनाह तजेति अ

राम-

पिनासमासः वा मेरुतिमलोपवचनं चेत्तेवतुत्रोक्तं अतएव वा मेतदनिच्छत्वादेव षण्णामिति अजहल्लि
 गत्वेपि जातावेकत्वे वेयेति द्वाभ्यां यद्वायनं तत्कर्तृतिवोधेन इव वाचिना सामानाधिकरण्याभा
 वारिसर्थः । तत्पदेनोभयं स्पष्टं चेद्द्वयमजर्ग्येतेन मेरुतिवैयधिकरणेपिसमासः सुश्रुयेति वा स
 मासविषये एव समासांतोदात्तत्वापवादः सनिधातुर्तिप्राचोक्तमपास्ततभ्राष्यविरोधान्नहोहेसल
 मिति परमतखंडनसहितं प्रश्रवीजमाहकृत्रितिरूपमेवाहसाध्यत्वेनेति एव व्यवच्छेदमेवाहशस
 तिनतेनेति तथा च देवदेवैशोसोऽत्र आभिकोभमिमिसादयोऽर्थप्रयोगा एवेति भावः । अतएव तत्तल्लो
 पस्थितक्रियायामेव तद्वत्त्वादेव प्राचां मतं खंडयति एतेनेति तदुपस्थिते तदनन्वयेनेत्यर्थः नन्वेवं क
 चिद्विद्वत्सिद्धिरत आह धिकृतिरुतेनात्रैव षष्ठीवारणार्थं कृतग्रहणमिसपास्तं । नन्वेवमपि तिङ्
 तवारणाय तदत आह धातोश्चिद्विद्वत्सिद्धिरिति पाठः । तत्र तयोर्मध्ये अन्यार्थतस्यावश्यं भूत्वा द्वाभ्यां लो
 कतोति तिनकृती सनेन नुनलोके सन्नरूपं पग्रहणाय तत्र विशेषणार्थं तदत आहनलोकेतीति

नन्वेवमप्युभयेत्यत्र बहुव्रीह्यर्थे तत्र अन्य धातुसुरेष्वभिन्नक्रियाकर्तृकर्मणोः प्रसावपि निषेधो ह न स्या
 क्रोत्रात्प्रणानां प्रादुर्भाव इति न स्यादत आहोभयेति भाष्योक्तं फलांतरं खंडपति न वेति अन्यथा प्रधानमप्ये
 न न स्यादिति भावः । तत्र ग्रन्थकर्तृरियथाश्रुता संगतेऽस्यार्थमाह तद्विज्ञातेति ननु कृतपूर्वमिति प्रयोगस
 तात्पर्यं मात्रार्थे त आहोरेति अभावस्येत्यादिः कापि समस्तेऽसमस्ते च गुरोति व्यवहाराभावाच्च
 ताग्रहेणास्य समुदापस्यते छक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितजनकत्वेनेति शेषः । धातुशक्तिज्ञानस्य
 सहकारित्वेपिन साकृदंतशक्तिस्तज्ज्ञानमेवाहेमात्रपर्यवश्यं द्यंतहाह तद्विज्ञातेति विशेषणार्हा
 नेन हीषः साहकृदिति अत्र कृतपूर्वत्वसकलप्राचोपस्थापनसंगत्यापतत्र मात्रपर्यवश्यं द्यनेऽत्राहा
 नेन फलमाह तं हेला नानामिति अपि नातद्विज्ञातं अतएव न लोकेति निषेधाविषयत्वं निष्ठांतप
 दशक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितक्रियान्वपिनोरेव तेन निषेधात् निष्ठांतचारितोपस्थाप्येत्यर्थमा
 नाभावात् एतेन तेन सिद्धे कृतोतिव्यर्थमिति परमं जरीकोस्तु भाष्यं कृतमपासंतद्विज्ञातेन क्रियाप

राम.

स्थितौ रुहेत शक्तिज्ञानस्यापेक्षान्मत्रार्थभावेन नाभावोदाहरणत्वमिति भावं प्राचो गंथासांगत्या
 यद्वैमर्त्यसंमतमित्याह तर्हेति तद्विषये एव वारणस्पष्टत्वादेवेत्यर्थः तदर्थं भाष्यसंमतमपी
 दमेवेत्याह भाष्यपीति उक्तं एव भाष्यार्थः प्राचो गंथासांगत्या पाहाति अत्राप्रसिद्धत्वादिहैव
 मिति प्राचोक्तं एवं यतिवत्तेरिति च स्वार्थं व्युत्क्रमे च प्राचां भ्रमनिरासायादेवमिति आदिना का
 व्यप्रकाशप्रयोगः व्युत्क्रमेणान्वयपरत्वात्तरेति अवधारणार्थमिदमपीत्याह कर्मिति क्तोतेन भा
 वक्तोतेन प्राचां भ्रमनिरासायादेयमिति एवेन तदुक्तिनिरासः । एवं भाष्यस्य साधारणत्वाभ्या
 म्यातरेक्तिरित्याहानेनेति भाष्येणोत्तरार्थः तद्विषयं भाष्यात्तरेत्यर्थः । तृतीयांतस्य साधनरूपपक्षे न यु
 मानमिति तत्प्रकारस्त्वित्यंतपोरेवेति सूत्रे भावे वा कर्मकेभ्यः नुवर्तते तच्च वाक्यमेवेन संबध्यते
 कृत्वा हेयोभावकर्मणोरवभावे च घटत्वात्पः प्राप्तास्ते कर्मकेभ्य एवेति तत्रानुवारे क्तविशेषात्सर्व
 स्वगत्यते गोरध्ययने वतमित्यादिसूत्रस्य भाष्ये के यदा हि प्रामाण्यादिति न चिद्वाख्यानं जपमंगला

श्री० टी०

विरुद्धमत आहशधातो रिति मंगलेति तद्व्याप्तेत्यर्थः। एवमानुसृज्यभावाद्गोहेतुरित्येतेनानिस्मृमि
 हेतुर्हमिति निर्देशात् तत्र प्रकारस्त्वमत्र स्पष्टमिति सकलप्राचोक्तमपास्तं भाष्यानुक्तत्वेनानिस्मृत्वेभा
 नाभावात् तदर्थमिति तत्र कर्मोपपत्त्या प्रसयेनोपपत्तिसमासेन द्वितीया समर्थ्यादित्यर्थलाभस्तदर्थमेव च
 तदुपादानं सार्थकमन्यथा तत्रैव तस्य अहमिति सत्रत्रयमेव कृतं लघुभूतं स्यादिति तद्वहेति रिति गिति
 तदेतद्भिन्नेत्याह तेनेति अम्यत्र षष्ठीसत्त्वाद्वाह्यधौपैरिति तेन बहुव्रीहिणा ओ हेनेति आश्वयं पनामिसा
 हि प्राचोक्तसांगत्या पाठप्राप्तीति स्पष्टार्थमाह स्त्रियामिति अपि वाक्यालंकारे प्राधान्यं यासांग
 त्या पाहधात्वर्थेति विभित्तेः समाह संनंतारिति अमवहितममनिरासा पाहनियमेति कदाचिभ्रवति
 कदाचिन्नेत्यर्थद्वैस्वेकीयमतत्वेनानिस्मृत्तसिद्धांतत्वात् तत्र केचिदित्युक्तेमत आह संकेत इति त
 थावकेचिदित्यस्य भाष्यतत्त्वविश्वस्यार्थो बोध्यर्थः अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टेवेति भावः विशेषमाह स
 कर्मकेभ्य इति क्ताधी संननेति भावः अनभिहितत्वाविशेषाद्वाह्यधौपीति अपि प्राग्वत्तद्व्याघसां

रामः

रव्यः

गत्यापाहमद्येपेतिमौलःसंबंधविशेषोविवक्षितःसर्वस्यासिद्धेरित्याहलकारेतिरसाद्यपिननुश्रुत
सागेएवकिंवीजमतआहेकेवेलेतिआदेशरहितेसर्थःतथाचलांतयोगेनेत्यर्थसंभेदःनचाशेस्या
निकेनलत्वंअनिधित्वात्तथाचलसंशयालसंबंधिप्रकृतिप्रतियाधक्रिपाकर्तृकर्मणोःषष्ठो
नतिप्रलितंननुलग्नहणोव्यर्थतन्प्रसूतारघटकतयानिषधसिद्धेतआहतनितिगकदेशद्वारा
तस्यघटकत्वेआहलितितितस्यलस्यअत्रोकारप्रश्लेषःतत्रउच्चाकश्चेतिद्वंद्वोतरंलारीनांद्वंद्वस्तदा
हाकारेणेतिक्वचिभ्याघ्यश्चमानकमामलंकरिस्तुरितुहहरणमूलानुवत्तकृतीसस्यविशेष्यत्वा
हाहम्यापेतिस्यापिग्रहणमितिशेषमौलिहाहरणक्रमेणाहसनेतिअनतिप्रसंगपाहोक्तैविशेति
धमाहेचतिविशेषमाहेतरेतिक्रान्तेतिकालोहासीनेत्यादिअत्रभातदेशमित्याहोपनुपदसंस्कार
पक्षेएवमविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतायाभूतत्वविवक्षयासत्त्वेनचनिष्ठत्वेनेवक्तेअस्याप्र
रतेःकर्तृकर्मणारिस्यचनलोकेतिनिषेधाप्रवृत्तौतत्रेद्वितीयेतितन्माहावीतिआतएववदते

शे० टी०

क्रियते घटं हतमित्यादि न चारितार्थ्ये नानवकाशत्वाभावाद्वाहपरत्वेनेति न पुंसके इत्यतः ख्यातमिति एवं च
 शेषेष्वपि त्वित्यनेनैव मूलकृते हंसं गृहीतमिति न मूलैरनन्ता मूलादि सर्वासांगसंधनयनसिद्धांतमाह
 वार्तिकेन चेत्सादि अनेन प्राप्तेन अन्वयात्संगतिः स्पष्टेव तत्संज्ञोचमाह शेषत्वेति सांशेषतविवक्षा
 इक्ष्वाकूणामित्याहो सिद्धपश्चादावन्वयः । ननु तेष्वेव कुतो नात आह यररोति अन्वयात्संगतिः
 स्पष्टेव अतएवाह इति तेन तथा हेतुः शास्त्राद्युक्तमपात्तेनेष्यत इति भाष्यकृता योगविधिरव्या
 नादिति भावः । नवेवं सत्तावस्थाप्युभयसंबंधापत्तिरत आह कस्येति प्राचीनस्वरितत्वप्रतिज्ञाः सां
 गत्या पाहवर्धति मात्रपदेन भविष्यत्वव्यवच्छेदः तत्र तु नैव मित्याह तु मुनितितथा च तदधिकारविहित
 स्पष्टग्रहणफलितं आवृष्येति रिगिरिति हंसाद्युक्तमपुक्तं कालोदासीनस्य तस्य भविष्यदर्थकत्वा
 भावादिति ध्वनयन्नाह वहुलेति उणादयो बहुलमिति तस्य रिगिनिः द्वितीये अतएव न्यनन्तानि एव
 स्य आवेति सने प्रकृते अत्र मानमाह तएवेति तथा तत्राप्यनेन निषेधोद्देवस्यैः तत्रान्मया सिद्धिं प्रा

भागे ५

रामः

चोक्तं खं पति न वेति तत्र अंशं हारी सत्र आवश्य के गितिः प्रायेण भविष्यत्सि वेत्याह भूतेति हं या हि ग्रं
या सांगत्या पाहात एवेति तस्य तदर्थ कत्वा भावा हेवेत्यर्थः अनेन आवश्य के स्नेन न नव्या इत्यहं चि वीजं
तु तथापि तेन राणा वाव प्युक्त रीत्या ने हो ष र्ति न न सिद्धे राह क विविते तो तु वं ने राह क र्म ति हं यः सांगत्या
पाह क र्ते रीति विषय मिति सामर्थ्या रिति भावः आदिना हर हं न हं या हि मतो त र माहा म्येति तितत्र वी
ज माह भाष्यं त्विति हं या हि ग्रं या सांगत्या पाह व ज मिति न चेव मन भिहिता धिकारा भावे क र्ते व्यः कर उ
त्त हो द्वितीयाः परत्वात् प्राप्तामपि प्रथमां वाधित्वा परत्वात् त्वेवा गल स्य राग ष ष्टी स्यादित्या कर विविरो
धस्तद्भावे उभयप्राप्तेः संत्वेनानेन निषेधापनेरिति वाच्यं तद्भावि सर्वत्रैवोभयप्राप्तिविषयत्वसंत्वेन
कर्मणो वष ष्मापत्तौ कर्त्तृकर्मणोरिति सूत्रस्य कर्त्तृगृहणस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य चैवै पथ्या यस्या आ
त्ममाने स्वश्चेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाणेन बोधयोः प्रयोगो एवोभयप्राप्तेर्वाच्यता प्रकृतेनोभयप्राप्तिरि
त हो वात क्तानामिति विभक्तसूत्रस्या क्तव्याग्रामेणावेति माष्योदाहरण कर्त्तृपदोपपदेऽ ध्याह

शे० टी०

सोमप्राप्तिर्निर्गुणा यथाश्रुतमिगतेराह तुल्यत्वेति अत्र बीजमाहात एवेति अम्यथा तत्संगतिः स्पष्टे
वर्द्धिशास्त्राद्यसांगत्या माहात एवेति अस्मादेवेत्यर्थः आशिषश्चतुर्थ्यर्थत्वाभमापाह शीरितेन
तस्योत्रक्रमेणाह चतुर्थीति विशेषं वक्तुमाह हेतादीति मिथ इति शेषः । अत एवेत्यस्यार्थमाहोभयो
रपीति अत्र मानमाहात एवेति एतच्चतुर्थ्यतस्येतन्न समासाभावादेवेत्यर्थः । सकलप्राचोक्तं त्वं इति प
त्विति वक्तो समास्तो होतृत्वा न्वयेष्वथ मुपस्थिते स्तत्रत्वात् तत्राम्यथा पपत्ते राहभाष्ये प्रति एवं वतत्र सा
नतंत्रंतहाह विल्लर इति मल्लारिहृषयति भाष्ये त्विति ॥ इति षष्ठी लोके इत्यगुणा क्रिया विषयमधिक
रांनशास्त्रे इत्याहकारे इति वैयर्थ्ये तस्य शकानिरासाय सूत्रक्रमेणाहमितेति तत्वेतु प्रागुक्ते एव अनेन सं
गांमाह परंपराचेति लक्ष्यानुसारि हरि मूलकमाह पार्वत्यै स्पृचैवै पर्यायसात्ममाने सञ्चैति सूत्रस्य भा
ष्यप्राप्ताशेन चोभयोः प्रयोगे एवोभयप्राप्ते र्वाच्यमपा महेतेनोभयप्राप्तिरित्यहोषात् कृतानामि
ति विभक्तसूत्रस्याक्रमव्याग्रमंशाखेति भाष्योदाहरणोक्तं पदाश्रयं पदं ध्याहंसाभयप्राप्तिर्निर्गु

राम.

प्यायथाश्रुतासंगतेराहुत्पत्तेति अत्रर्वाजमाहातएवेति अन्यथातसंगतिः सखेवहंदिशास्त्रमा
 घसांगसामाहातएवेति अस्मादेवेत्यर्थः आशिषश्चतुर्थ्येत्वाभमापाहाशीरितितत्सोत्रक्रमेणा
 हचतुर्थीतिविशेषं वक्तुमाहहेतादितिमिथशतिशे वः अतएवेत्यस्यार्थमाहभयोर्पोति अत्रमान
 माहातएवेति एतच्चतुर्थ्येतस्मैमसंभारसंभावोदेवेत्यर्थः सकलप्राचोक्तस्येउपतिपत्वितिबन्तौसमा
 स्ताहोतथान्वयेयथगुपस्थिति असंभवंनिराचक्ष्यघपीतिनन्वेवंतत्संभवेकथंनत्सागो आहसाक्षा
 रितिप्राचोक्तसांगसायसिद्धातमाहस्वरितितत्स्यैत्रादितुल्यत्वमाहकिंचेति तद्वक्तुमितिभावः अतए
 वदृष्टांतमाहकाल इतिप्राचोक्तसांगसायसिद्धातहेवंचेतिपरंपराधारयहेगोचेत्यर्थः एवेनपरंपरासंबं मा३
 धेनान्वयमवच्छेदः नथान्वयसमासाशक्रोधन्यपरैवतद्वारक्रमेवक्रिपान्वपितंकारकाणांभावनान्व
 यमुपनिर्णयतशास्त्रवलादीदृशपरंपरान्वयविषयापिकदाधिकरणाकचैवकर्तृकंशपनमित्यादि

५-११

शे० टी०

शब्दो धर्ममिमेत्याहात एवेति तथान्वयादेवेत्यर्था अतएव भाष्ये तत्रासामर्थ्यशंकापितरुता अत्र अक्ष
 शौंशो ह्येधा ह्येनादिविवेति शेषः । अस्य विषयप्राचीणवानित्येव प्रतीतिरिति भावः । नन्वेवं कथं मूले वक्ष्यते
 स्यादौ स सम्पत् आह मूल इति त्वं मूलस्य नैपापिका पुक्तासांगत्या पाठे विशिष्टेति कपि संयोगविशिष्ट
 सर्थः शिरसि मेवेदने साहाववच्छेदकता संबंधस्याप्याधारतानि पामं कत्वा त्रयोषः नामं प्रविशतीत्याहो
 कर्मणो ग्रामस्य न कदाप्यधिकरणत्वं पर्याकर्मसंज्ञया बाधात कर्तृगुराक्रिपाश्च यत्नविवक्षायाः सं
 योगहूपफलाश्च यत्नविना संभवात् एवं ग्रामं गच्छतीत्याहावपि रदं वाक्यपरात् रघुभ्यां चैतन्न भाष्यस्य
 घंतदाहेति हि गति अधिकरणाभ्रमां याह प्रातीति त्रिधेतीति एतच्च संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं त
 त्रैतेषां मध्ये व्युत्क्रमेणाह सकलेति संयोगसमवायाम्पत्तसंबंधेनेति भावः तेन साधेति तत्रत्याचार्य
 किमधिकरणं न्याय्यं मन्यते पत्रकत्वा आधारात्मा व्याप्तिस्तुक्तं अस्ममाप्यतं च परुसर्थता वच्छेदक
 विशिष्टे तद्भानान्नैव करेशस्तद्विशिष्टः आधांतभिन्नत्वेन मध्यमग्रहापतमपि क्रमं विहापाशोक्त

राम.

संतात्मापचासिद्धांतमाहोयेति अतएव तस्योक्तार्थगीकारादेव तदेवाह तत्रैतत्सर्थः श्वेन कदाचित्
 ल्यधारतमवच्छेदः वर्णानोसांस्वरिमेतेद्व्यत्वात्संयोगवत्सर्थः परपौर्वादाधारस्याप्युपश्लेषनि
 पितसंख्योकारइति तद्देशः भाष्योत्तरं मानमाह यदिति मानांतरमाह तद्वितितत्र हि एकादशाधिका
 अस्मिन् शते इत्यत्र शतस्याधिकरणत्वाभावात्कथं सप्तमीसांकोपश्लेषिकमिदं अधिकरणमेका
 दशकार्षापरा उपश्लेषा अस्मिन् शते इत्युक्तं शतसमीपे हि ते भवंति न तु तदंतर्भूतास्तैर्न हि सति व
 क्ष्यशारेवतिवत्साधिकरणत्वमिति तद्भावः तथा च तत्रोपश्लेषे पक्षध्याहारेण सप्तमीस्यपि स्यमु
 क्तं प्राचोक्तिरूपेति कदेति भाष्येति भाष्यत्रयेत्यर्थः तामपि योजयति यदेति यत्र किंचिदिति शेषः त
 त्र औपश्लेषिकं तत्र कदाचित् तत्सर्वं तिलादिभिर्नमचीषा युक्तवक्ष्यमाणं च आदिना कूपे गार्गकु
 लमिस्मादिगोके देशे तं तीषु गोषु कुषे कदेशे स्थिते गार्गकुले तथा प्रयोगः आदिना साधकतमं
 अव्यवहितसामीप्यमेवाधारतानि यामकं न तु व्यवहितमिति संहितायामिति सूत्रे भाष्यध्वनितं च

श्री टी.

वहितसागीप्येगंगायांचोषइत्याहो गंगा शब्दस्पर्तीरेलक्षणातरापिगोणमिवाधारत्वंसर्वावयवावष्टे
 देनतीरस्पघोषसंबंधाभावात्परमताघसांगसायाहो गौयो योति कारकाधिकारेगोणाधारादीनामपिस्वप्नित
 गुणपाठेनाधिकरणसंज्ञादिवोधनार्हितिभाव एतेनसोमीपिक्रमानुनेर्भाष्येमनतेतिनघामास्तेइत्याघयसा
 मोपिक्रमधिकरणंचतुर्थमपिकेविदिष्टंतीतिइतिशाख्याद्युक्तंचापास्तंएतत् अभयंसर्वमोसेदृष्टास्तिवेश
 कुनपइत्याहिसिद्धांतमादाधीतिप्राचोक्तवहुत्रीहोप्रलाभावादियहमाहेनइति अर्थमाहेनितितद्वदेवकइत्या
 होइतिअधीतीत्यत्रसर्गः कर्तृलाभोयापमाहतेत्रहीतिननुप्राकृतेमेवैकमेतिप्रागुपपादितभाष्योक्त
 रीत्यामासाहोद्वितीयावत्समम्पिस्मारतआहोत्रेतिलसानुरोधमूलकमाहव्याप्येति कैपटइत्यस्तिबीजं
 त्वन्मानाभावइतिनेतिप्रतियोगेतरहयोगेचसाधुर्भस्योराहोत्यादियथाअपिनार्चितप्रतियोगेननन्वे
 नतत्रापिसिद्धमतआहसत्रेइतियथाश्रुतार्थनिरासायाहनिमित्तेतिसर्वत्रनेसाहोत्रेति। तत्रिरासमेवाह
 कर्मतिसनससम्यर्थइतिभावः यद्यपिभाष्यकर्मसंयोगइत्येवोक्तनथाप्युहहरणात्समवायोपिवोध्यस्तद्य

राम.

वस्यामाहृतीपीति मगां उकोशे पोरिति पाठः अमथा पादे तु मूलक्रमो मूलं एतेन सर्वेषां समवायः
 तिहंति शास्त्राद्युक्तमपास्तेन नैव मुक्तायै सत्रापि सप्तसु चिता त आह सुतेति तथा व्याख्याने बीजमा
 हभाव इति ज्ञापकक्रियावाचकारित्वार्थे निरासायाह सापेक्षेति तेन तथार्थेनेतस्मत्तत्त्वविवक्षया सममीक्रि
 याशब्देन स्वात्वर्य इति न्यूनतां परिहरति क्रियेति तत्र तयोर्मध्ये तन्तासां मध्ये व्यवस्था प्रदर्शकमिदं बोध
 स्तत्वेन विवक्षितः एवमावर्त्य मेवाहनत्विति तथा च नेहं यो दर्शनाश्रयमिति भावः अमथा तस्मत्तद्वैद्यते
 ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य भूयो दर्शनाश्रयत्वात् प्राग्वदाहनत्विति एवं च निर्जीतदेशकालक्रिया अनिर्जीतदेशकाल
 क्रिया संबंधि देशकालपरिच्छेदकत्वेन लक्षणा मिति बोध्यं कौस्तुभाचसांगत्यापादेहं चेति नन्वेवं कथं रा
 हपरागे स्नापादित्वाहीत्यत आह राहोपेति उत्पत्तेव ह्रीहिणा उच्यते लक्ष्यते तदाश्रयकाललक्षणाया
 ओहगवामिति अवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्योत्पत्तिकत्वाद्वाहपरागकालावच्छेदेन स्नानविधाने तस्य निमित्त
 त्वेति एतेन राहपरागपदं काललक्षकं सत्तत्त्वाद्वाहरेण रोहकर्तृकसत्ताया लक्षणात्वेन पश्य च भावे

शे० टी०

नेतिसप्तमीराहपरागाहेनिमित्तत्वंतुसिद्धसाधेतिन्यायेनयलतीतिकोस्तुमाघुक्तमपास्तंतन्यायविषयस्य
 पूर्वमीमांसायाममथाप्रदर्शितत्वेनप्रकृतेतद्भावात्तद्वानस्यमानांतराहप्रायेततत्सूत्राप्राप्तेःपराह
 परागस्यनिर्णीतकालत्वाभावाच्चतदाहान्मत्रेतिमंजषोरवित्यर्थःप्रसासनेराहकर्तृत्वेनितच्चयोग्यतया
 ग्राह्येणैकनविवक्षितालाभादाहवाचेतितुतसंग्राहकमर्थमाहकर्तृत्वेनितत्रतिशोप्रयोगमाहसप्तम्यांच
 तिअतएवतआपिसप्तमीषष्टीयवारंपरंइतिविषयेतस्यप्रतीतेःसूत्रेणसिद्धिमभिप्रेसाहलक्ष्येति
 तेनव्यर्थमेवेदमितिहंउिशाह्याघुक्तमपास्तंउक्तंलक्ष्यपुयोजयतिसंतोहीसादिइतिइत्यादिक्रमेणप्रसिद्ध
 संबन्धासंभवादाहस्वकिंपतितत्तरांपथाश्रुतासंगतेराहानेतिप्राग्देह्यादियंथासांगत्यायाहवि
 षयेतिप्रलितमाहगम्येतिलक्ष्येआहलक्ष्येतिषष्टीयदमुपलक्ष्णंसप्तम्याअपि एवमप्येपिवेशि
 ष्यंचसामानाधिकरेणपश्चात्तरकालिकत्वाभ्यांनह्याभोपायमाहानेतिननुस्वाम्येतिवाच्येइश्वराधि
 पसोर्गह्रांव्यर्थमतआहपर्यंतिसमुदायविशेषणत्वेऽर्थसंगतेराहृषतइतिलक्ष्यमितिशेषः

राम.

सन्नेऽनुपसर्गोऽसुक्ते रीतोपेति अर्थसंगतये आह गवेति नन्वेवं सा कांक्षता ह निर्नस्या हत जा हर्नित्य
तिरोयमानमित्युक्ते किं सति नियताकांक्षा दर्शनात्तमतांतरमाहृयादेति अत्रेसाहि अर्थत आ
हंशेष इति योगतोऽलाभाहृसेवेति अत्र आयुक्तयोगे च वचनमिति यथापथं वक्ष्यर्थं सप्तम्यर्थं चे
ति भावः यथैकरणैरौकरणात्वे भ्रमनिरासायाह विशीति सिद्धातमाहता हीति जात्याहिवीत्यर्थः षष्ठा
हीति तथा च निर्धार्यमाणानिर्धारणावधोर्मिद्योऽन्यतत एव द्विजादितः ननु षष्ठीवद्विशेषणादेवो
चितमत आह षष्ठीति प्रथमेति इति कार्यभरतिवत् विभक्तार्थमाह स्वति र्दृष्टं यथैकरणां प्राप्तव
क्ष्यार्थसांगोमानाभावाहावयेवेति बोधे श्रेष्ठत्वसंदेहाभावे वीजमाह संसर्गतिननुपतः स्वतरेभ्यस्व
घटितसमुदायघटकेभ्यो व्यावृत्तेन धर्मसमुदायादेकदेशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टस्य
यथैकरणादपेनिर्धारणांततः षष्ठीसप्तम्यावितितर्थाः यथैकरणावव्यावृत्तधर्मप्रकारकत्वात्
विषयोकरणा अस्ति च नराणां विप्रः श्रेष्ठत्वादेवि प्रत्वाहिविशिष्टस्य प्रघटितनरसमुदायघटकविभूत

श्री० टी०

७०
७०
रूपावनेष्टेष्टत्ववतयाप्रतीतिरेवंचनिर्धारकधर्मनिर्धारणावधोर्वाहनेत्वारत्तःसंवंधोरेणविभक्तेर
र्थःनरादिपदंचसामासेरूपेणविप्रतदितरनरादिघटितसमुदायोपस्थापकंतद्व्यावृत्तश्चैवानितिक
मेणवोधइतिप्राचोक्तमेवास्त्वतआहृतएवेतिउक्तार्थीगिकारोहेवेत्यर्थःतथाचतत्रनतसूत्रस्वारस्य
मितिभावः।एतद्विषयेआहोभूतेतिप्राचोक्तसंगत्यापाहतिरोहितेतिनतभाष्येएवंसतितेनतसू
त्रस्वारस्यमितिभावः।एतद्विषयेआहो गीतावाक्यंयोजपतिद्वंद्वेतिविभक्त्यर्थमाहविभागरतिनत्वमत्र
त्याहोत्रेतिनतनुवर्तौसताएवव्यावर्त्यमेवाहनत्वितिअन्यथातस्यापिसत्वारोहोपातेतिप्राचोक्तसंग
त्यापाहोत्रेतिएवेनावयवावपविभावनिरासःएवंचअत्रापितथाकोधेचैकेपरत्पक्षविवोजंततमः
पुरुषस्तन्यइतिवाक्यात्तत्रकर्मधारयोराजरंतोहत्वासरनिपातइतिद्वंद्वंभगवताप्रत्याख्यातमितिमं
जखायांस्यद्वंद्वस्यैअपयोगःएवंसर्वत्रगणयाठाभावादाहलक्ष्येतिअर्चीयांप्रत्याहियोगेनिषेधार्थ
मत्रसाधुग्रहणावत्यर्थस्यासंवद्धत्वंपरिहरतित्ववितिसप्तम्यधिकरेणोचेसतोमंडकत्पुसाःनुवनिःकिमर्थेत्याहा

राम-

धीतिसर्वविभक्तपवाहत्वं तदननुवृत्तौ स्यादिति प्राचोक्तसंगत्या पाहोतरेणेति एतेन परत्वात्प्रथमपञ्चम
 धस्त्वपावाधस्तपास्तरेवेन कर्मदिग्बवेष्टः मूलप्रतीक्षते रसादौ रसतः सत्रात् तत्र कालाध्वनोरिति
 परंपोपतपा आहवतचेति समासः कारकयोर्मध्यति प्राचोक्तसंगत्या पाहकर्तृबोधस्त्विति नौतत्र
 संख्यासामान्याभावात् इव्यंकारं कमिसाहनत्विति अघभुक्तेस्तत्र प्राचोक्तसंगत्या पाहकर्तृत्वादीति श
 क्रियादेन तर्ह्यकारकशब्देन एतेन शक्तिः कालमेवास्तिनेति हेतुः क्रमपास्त आदिना खानंतरेशचरति
 त्वं एतद्विषयाधिकरणा कभोजनाश्रयति क्रमेण बोधः अत आह शक्तौ कालाध्वनोरिति भावः यथाश्रु
 तासंगते राहकर्तृरोति ततः कस्युत्तरपरलोपेव तत्सिद्धिरिति भावः प्राप्तापांतपवाहतेति शेषः अंश
 मलाघसंगतिमाह तदिति कर्तृरोत्युक्तिफलमाह कर्मणोति स्य च वेदमधिकमिति सूत्रे भाष्येति रंते परेप
 छद्वफलमाहावेति पदत्रमा मा अधिकरिष्यतीत्यत्रेत्यर्थः वत्वमिति विवरणसंरेणोति भावः ॥ इति विभक्त्यर्थः राम

नं. ७७

महात्मनो नमः शर्मानि सुवर्गानि नित्यं च यथा
प्राश्नानि ७७२ हीतोपि सुच्यते ॥ १॥ संशयात्

शेखर चारवा सदस्थिमा लाप. ७२

यथासाहसिद्धानि नरः स न फलानि यः
भक्तयेत्पयसा साईसायुता स्पनक्षयिते
लेचं विष्य स्यात्सुलस्य मूलकाद्यं दिने दिने
दशासहस्रमायुः सृजं युक्तं रथं भवेत्
नीलोत्पलदलका प्रागयेन यथा साष्टरः
सुवर्गानि लेः साष्टमलत्मी नारीनः धर्मा ज्ञाने ॥

नंबर ७७

